

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

CHOLG‘USHUNOSLIK

*Pedagogika universiteti, institutlar va cholg‘ushunoslik fani mavjud barcha
oliy va o‘rta maxsus ta‘lim muassasalari uchun
o‘quv qo‘llanma*

«Musiq» nashriyoti
Toshkent
2010

*Ushbu o'quv qo'llanma Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Ilmiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan
(2008-yil, 30-oktabr, 3-bayonnoma)*

M u a l l i f l a r :

SH.RAXIMOV – Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti,
A.LUTFULLAYEV – O'zDK professori

M u h a r r i r :

B.SH.ASHUROV – O'zbekiston davlat konservatoriyasi aspiranti

T a q r i z c h i l a r :

A.UMAROV – A.Qodiriy nomidagi TDMI professori,

Q.MAMIROV – Nizomiy nomidagi TDPU
«Xalq qo'shiqchiligi va dirijyorligi» kafedrasi professori

Ushbu qo'llanma musiqa, pedagogika oliy o'quv yurtlari, musiqa pedagogika kollejlari va maktablari o'qituvchi, talaba va o'quvchilari uchun mo'ljallangan. Unda rekonstruksiyalangan o'zbek xalq cholg'u asboblari orkestri tarkibiga kirgan alohida cholg'ular kabi, umuman orkestr haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Bu o'quv qo'llanma havaskorlik va professional orkestr va ansambllarini tuzishda ham foydali bo'lishi mumkin.

© «Musiqa» nashriyoti, 2010.

© Sh.Raximov, A.Lutfullayev, 2010.

SO‘Z BOSHI

Ushbu qo‘llanmaning yaratilishi uchun mualliflarning ko‘p yillik musiqiy – pėdagogik faoliyati, ilmiy izlanishlari, kontsėrt – ijrochilik faoliyati asos bo‘ldi. Qo‘llanmani yaratishda shuningdėk simfonik va rus xalq cholg‘u asboblari orkėstri «Cholg‘ushunoslik» kursi yaratuvchilarining tajribasiga tayanildi.

Ilovalarda musiqiy tėrminlarning italyancha transkripsiyasi va sharlar kėltiriladi bu partituralarni o‘z ishini osonlashtirishni ko‘zda tutadi.

O‘zbėk xalq cholg‘u asboblari orkėstri ijro imkoniyatlari Bilan tanishtirish maqsadida Ilovada orkėstr uchun asarlarning tahminiy ro‘yxati kėltirildi.

I BO'LIM

NAZARIY QISM

O'zbek xalq cholg'ulari orkestri va uning tarkibiga kiradigan guruhlar

Bugungi kunda bizga ma'lum bo'lgan - o'zbek xalq cholg'ulari orkestri XX asrning birinchi yarmida paydo bo'lib, bir necha o'n yillarni o'z ichiga olgan shakllanish, rivojlanish, mukammallashtirish jarayonini o'z boshidan kechirgan. Tajriba sifatida kiritilgan talaygina cholg'ular: hozirgi g'ijgimizning kattalashgan ko'rinishlaridagi – g'ijjak-bas, g'ijjak-kontrabas, temperasiyaga solishning hech ilojisi bo'lmagan an'anaviy qadimiy cholg'umiz – surnay (lekin partiturada nomi saqlanib qolgan) amaliyotdan o'tmasdan, o'z-o'zidan o'sha davrda tuzilgan musiqiy badiiy jamoalarimizning asosiy tarkibidan chiqib ketgan. Lekin an'anaviy surnayimizni epizodik cholg'u sifatida (karnay, sibizg'a, changqobuz kabi) kompozitorlar partiturga kiritishgan, bundan keyin ham asarlarning maxsus, folklorga yaqin bo'laklarida kiritishlari mumkin. Sanab o'tilgan cholg'ularning o'rniga - g'ijjak-qobuz bas, g'ijjak-qobuz kontrabas yangitdan yaratilib amaliyotdan o'tdi, surnay o'rniga evropa cholg'usi hisoblanmish – goboy yoki uning ham o'rniga dirijyorlar bayan-akkordeon (tembr jihatidan yaqin registrarlari borligi uchun) kabilarni O'zXChO (O'zbek xalq cholg'ulari orkestri) tarkibiga kiritib kelmoqdalar.

O'zXChO oiladosh cholg'ulardan tuzilgan 5 ta guruhdan tashkil topgan bo'lib, partiturada ular quyidagi ketma-ketlikda yuqoridan pastga qarab joylashadi:

1. Puflama cholg'ular guruhi;
2. Torli-urma cholg'ular (changlar) guruhi;
3. Torli-chertma (mizrobli) cholg'ular guruhi;
4. Urma zarbli cholg'ular guruhi;
5. Torli-kamonli cholg'ular guruhi.

· Puflama cholg'ular guruhiga kichik nay (pikkalo), nay (katta), surnay va qo'shnay kiradi.

· Torli urma cholg'u guruhiga chang kiradi.

· Torli-chertma (mizrobli) guruhiga rubob prima, qashqar rubobi, afg'on rubobi, tanbur, qonun, kontrabas, dutor, dutor bas asboblari kiradi.

· Urma zarbli cholg'ular guruhiga doyra, nog'ora, buben, uchburchak, litavra, ksilafon, qayroqto'sh, tarelka kiradi.

· Torli-kamonli guruhga g'ijjak (I-II), g'ijjak alt, g'ijjak qobuz bas, g'ijjak qobuz kontrabaslar kiradi.

O'quv qo'llanmani diqqat bilan o'qib, mavzularini o'zlashtirishni boshlasangiz, ayrim, faqatgina musiqachilar tushuna oladigan iboralarga duch kelasiz. Keyingi kasbiy faoliyatingizda quyidagi iboralar tez-tez uchrab turadi, ularni izohlari bilan o'rganib, bir umrga tushunib olishingiz zarur:

Puflama cholg'ular. O'z nomi bilan, demak, faqat puflasa sado taratadigan cholg'ular bunday nomlanadi. Cholg'uning g'ovak ustinida ma'lum miqdorda dam (havo) yig'lsa, bosim ostida barmoqlar harakati yoki lab mahoratidan turli balandlikda yoqimli tovushlar tartibli yangraydi. Bu toifa cholg'ularni ayrimlar – damli cholg'ular deb ham ishlataverishadi;

Torli cholg'ularning sozlanishi. O'z nomi bilan ma'lum bir ko'rinishdagi, tovush chiqarish uchun bir nechtdan yo'g'on yoki ingichka torlar tortilgan cholg'ular nazarda tutiladi. Torlari ichakdan yoki misdan bo'lishi mumkin. Ulardan sado taratishning asosiy usullari ham turlicha, masalan, barcha torli cholg'ularga nisbatan (bir-biridan farqlash uchun) mana bunday iboralar qo'llaniladi.

- Torli-urma (demak, torlariga urib chalinadi),
- Torli-chertma (demak, torlarini chertib yoki tirnab chalinadi),
- Torli-kamonli (demak, torlari ustida kamon tortib chalinadi);

Cholg'ularning yozilish diapazoni. Har qanday cholg'u o'z tovushlarining sadolanishiga qarab aniq diapazonga ega bo'ladi. Butun dunyo musiqachilari qabul qilgan 5 ta nota chizig'ida sozandalar notaga qarab chalishlarida qulaylik zarurligi uchun musiqiy kalitlar tanlangan va o'sha kalitlarda (eng pastki tovushdan eng baland tovushgacha) notalar yordamida kuylar yoziladi. Mana shu nota yozuvlari «cholg'ularning yozilish diapazoni» deyiladi.

Cholg'ularning eshitilish diapazoni. Aksariyat cholg'ularda musiqa notasi qanday yozilgan bo'lsa, o'shanday eshitiladi. Ayrim cholg'ularda esa notalar yozilganidan ko'ra boshqacha eshitilishi mumkin – past yoki baland. Bunday cholg'ular musiqachilarning tilida «transpozitsiya qilinadigan cholg'ular» deyiladi. Evropa cholg'ulari turli intervallarga (sekunda, tersiya, kvarta, kvinta, seksta, kabi) transpozitsiya qilinishi mumkin. Bizning milliy cholg'ularimiz esa asosan yozilishiga qaraganda 1 oktava yuqori yoki 1 oktava past eshitiladi. Keyinchalik bunday cholg'ularni aniq bilib olasiz.

Cholg'ularning eng ko'p qo'llaniladigan yozilish diapazoni. Ayrim cholg'ularimiz o'zining butun diapazoni bo'ylab jarangdor tovush taratmasligi mumkin. Ma'lumki, musiqasevarlarga jarangdor bo'lmagan tovushlar yoqmaydi. Shuning uchun ijodkorlar aksariyat cholg'ularning jarangdor tovushlarini ishlatib asarlar yozishadi. «Eng ko'p qo'llaniladigan yozilish diapazoni» deb shunga aytiladi.

Cholg'ularning transpozitsiyalanishi. «Cholg'ularning eshitilish diapazoni» iborasi boshqacha qilib aytganda, «cholg'ularning transpozitsiyalanishi» ham deb nomlanadi. Demak, notada yozilish biri, eshitilishi esa boshqa bo'ladi.

Epizodik cholg'ular. Kino san'atida «epizodik rollar» degan tushuncha bor, bu degani, ma'lum bir obraz (aktyor) kerak paytda bir paydo bo'ladi-yu, so'ng kerak bo'lmaydi. Buni cholg'ularga nisbatan ham ishlatib bo'ladi, musiqiy asarning qaysidir bir qismida o'z tovush sadolari bilan paydo bo'ladi-yu, so'ng yangramaydi. O'zbek xalq cholg'ulari orkestrida ishlatilishi mumkin bo'lgan bir talay xususiyatli cholg'ularimiz ham bor, ular – karnay, an'anaviy surnay, sibizg'a, chang qobuz, qonun, ud, sato, safoyl, qayroq kabilardir.

O'zbek xalq cholg'ulari orkestri uch xil tarkibda tashkil qilinishi mumkin. Katta, o'rta, kichik. Jadvalda quyidagicha aks etadi: